

Штулер Г.Г., Климко Т.Ю., Макарович В.К.

ЕКОНОМІЧНА СУТНІСТЬ ТА РОЛЬ ПРИРОДНОЇ МОНОПОЛІЇ В ЕКОНОМІЦІ КРАЇНИ

В роботі з'ясовано економічну сутність природних монополій та подано їх класифікацію. Систематизовано та узагальнено проблемні питання природної монополії, які досліджувались науковцями. Обґрунтовано об'єктивну необхідність державного регулювання природних монополій.

Ключові слова: монополія, природна монополія, класифікація природних монополій, причини виникнення монополій.

ВСТУП

Закон конкуренції – один з найважливіших загальних економічних законів товарного виробництва, який виражає постійну залежність між собою учасників процесу виробництва і споживання товарів, їх постійну боротьбу, яка примушує удосконалювати процес виробництва, застосовувати досягнення науково-технічного прогресу, впроваджувати нові форми організації виробництва, прогресивні системи заробітної плати, тобто здійснювати все, що дає змогу завоювати ринок. Постійний тиск конкуренції – важлива рушійна сила суспільного розвитку. Вона також є важливим регулятором пропорцій виробництва і споживання. Але такий ринковий феномен як монополія не залежить від інших підприємств та компаній, тобто конкуренція відсутня. Коли має місце природна монополія, неможливе використання жодної альтернативи що до неї і тому єдиним шляхом її подальшого розвитку (або запобігання деградації) та попередження зловживання її монопольного становища є державне регулювання.

В економіці будь-якої держави існують природні монополії – окремі випадки і сфери господарювання, в яких монополістична організація є економічно неминучою і обґрунтованою. В цих сферах суспільство виробило зовсім іншу тактику поведінки: не конкурентну боротьбу, а жорсткий державний контроль.

На даному етапі розвитку національної економіки держава не має досконалого апарату регулювання, і все ще залишаються «білі плями» у національному законодавстві що до природних монополій. Це зумовлює нагальну необхідність більш глибокого дослідження сутності природної монополії та її державного регулювання.

Значний внесок в дослідження питань природних монополій здійснили такі сучасні вітчизняні і зарубіжні науковці, як В. Базилевич, Н. Белоусова, А. Бутиркін, Г.З. Борисенко, В. Бодрова, В. Венгер, І. Галиця, А. Городецький, Я. Жаліло, А. Колганов, В. Кривуцький, М. Масс, В. Цапелік, Я. Чумакова, А. Юданов та ін. Водночас, багато аспектів досліджуваної проблеми залишаються недостатньо розкритими та потребують подальшого опрацювання. Зокрема, у сучасній економічній науці немає єдиного підходу щодо сутнісного наповнення поняття "природна монополія", недосконалий механізм державного контролю за цінами на ринках природних монополій тощо.

Метою та завданням дослідження є пошук можливого вирішення питань ефективного функціонування природної монополії та її державного регулювання на основі досвіду інших країн.

Для вирішення поставлених задач у процесі дослідження було використано такі методи: наукової абстракції - для дослідження причин виникнення та існування природної монополії; порівняння, причинно-наслідкових зв'язків - при аналізі українського та світового досвіду державного регулювання діяльності природних монополій; комплексного аналізу - при обґрунтуванні об'єктивності категорії природної монополії та шляхів удосконалення державного регулювання діяльності природних монополій.

1 ЕКОНОМІЧНА СУТНІСТЬ ПРИРОДНИХ МОНОПОЛІЙ

Історія монополії сягає сивої давнини. Згадку про неї знаходимо вже у старогрецького філософа Аристотеля. Він відносить її до "мистецтва наживати майно", зазначаючи, що "вигідно в розумінні наживання майна, якщо хтось зуміє захопити будь-яку монополію".

Теорія природної монополії має порівняно теж тривалу історію. Ще у 1848 році відмінність між штучною і природною монополіями досліджував один із засновників соціального реформізму Джон Стюарт Мілль. Він дійшов висновку, що природна монополія функціонує як результат об'єктивного розвитку продуктивних сил у певних сферах економіки, незалежно від зусиль держави і закону, в той час як штучна монополія створюється державою, статус якої закріплюється законодавчими актами, а її можлива ліквідація сприятиме зростанню національного багатства. Оцінку природної монополії дав основоположник Кембриджської школи А. Маршал. Він зазначав: «еластичність пропозиції товару, яка узгоджується із законом зростаючої віддачі від масштабу виробництва для довгострокових періодів теоретично безмежна» [1, с. 382]. Такої самої думки дотримувалися і відомі американські економісти К. Макконнел, С. Брю, які зазначали, що природна монополія - це галузь, у якій «особливо чітко виражена економія, зумовлена зростанням масштабів виробництва» [7, с. 479].

Кривуцький В. В. виділяє наступні причини виникнення і існування монополії [5]:

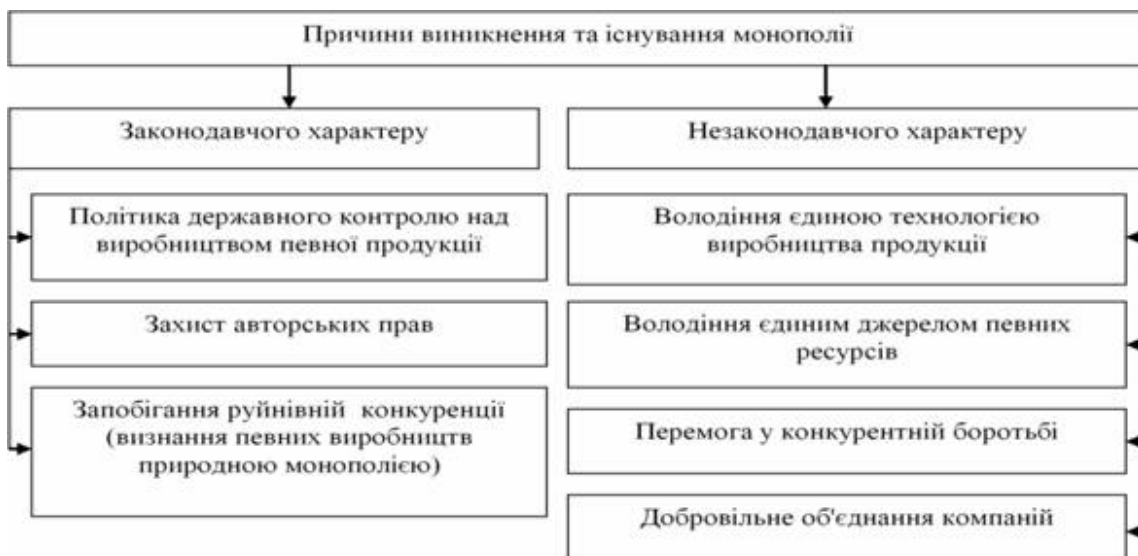

Рис. 1 Класифікація причин виникнення та існування монополії [5]

Природна монополія виникла внаслідок об'єктивних причин. Вона відображає ситуацію, коли попит на поданий товар чи послугу найкраще задовольняється однією або декількома фірмами. В її основі полягають особливості технології виробництва та обслуговування споживачів. Тут конкуренція неможлива, та вона й небажана. Прикладом можуть слугувати енергозабезпечення, телефонні послуги, зв'язок, трубопровідний транспорт і т.д. Уявімо на хвилинку, що б було, якби наше суспільство обслуговувала більш ніж одна електрична компанія. Тоді кожен споживач повинен був би мати власну лінію напруги, технічне забезпечення, трансформатор і т.ін. Ці галузі зосереджує, як правило, у своїх руках держава (хоча в такій країні, як США, які можуть бути взяті за приклад як провідна держава світу, телефонний зв'язок, приміром, концентрується переважно у руках приватних фірм, таких як AT&T, яка взагалі є фірмою, що має найбільшу кількість акціонерів в Сполучених Штатах).

Проте, варто зазначити, що в таких галузях, як газова промисловість, електроенергетика, залізничний транспорт і зв'язок, тільки частина видів господарської діяльності насправді належить до природної монополії. Деякі види господарської діяльності в цих сферах потенційно можуть ефективно функціонувати і в умовах конкуренції. Наприклад, виробництво як в електроенергетиці, так і в газовій промисловості, на відміну від транспортування й розподілу ресурсів, об'єктивно не є природною монополією. Такі галузі зв'язку, як міжміський і міжнародний телефонний зв'язок, в принципі, також не повинні розглядатися як природні монополії. Але поки що в Україні в багатьох випадках місцеві телефонні мережі при їх нинішньому технологічному рівні зараховуються до природних монополій. Так само і на залізничному транспорті існує ціла низка допоміжних видів діяльності (ресторанні послуги, прання білизни, ремонт, будівництво, машинобудування і т.д.), які хоч і мають певну спеціалізовану спрямованість, але успішно можуть здійснюватися на конкурентних засадах.

Значну увагу у процесі інституційного розвитку ринкових структур усіх галузей реального сектору вітчизняної економіки України потрібно приділяти економічній діяльності природних монополій. Адже вони мають таку ринкову владу і суспільне значення, що всі інші ринки та суб'єкти господарювання змушені враховувати їхню поведінку у процесі прийняття управлінських рішень.

Питання природної монополії досліджувалось багатьма науковцями. Так, за період з 2001 по 2009 рік в Україні було захищено 19 дисертаційних робіт, в яких розглядаються проблеми функціонування природної монополії як економічного явища.

Динаміку захисту дисертаційних робіт з питань природної монополії наведено на рис. 2.

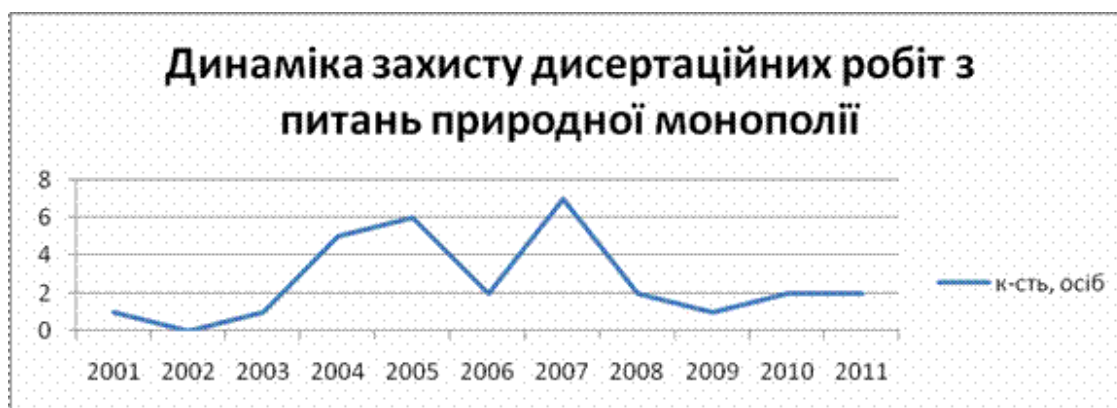

Рис. 2 Динаміка захисту дисертаційних робіт з питань природної монополії в Україні за період з 2001 по 2011рр*

*сформовано на основі даних сайту автореферати і дисертації в Україні [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://disser.com.ua/api/search/?query=%EF%F0%E8%F0%EE%E4%ED%E0+%EC%EE%ED%EE%EF%EE%EB%B3%FF>

Основні проблемні питання, які досліджувались науковцями систематизовано в табл. 1.

На основі дослідження літературних джерел виявлено, що в економічній літературі існують різні трактування сутності природних монополій, що пов'язано з поступовим дослідженням цієї категорії, різним рівнем її наукових досліджень в окремих країнах, зосередженням уваги деяких дослідників на окремих аспектах регулювання цін у природних монополіях.

Таблиця 1 Проблемні питання природної монополії, які досліджувались науковцями*

проблема	Причини виникнення природної монополії	Сутність поняття «природна монополія»	Державне регулювання природної монополії	Удосконалення Закону України «Про природні монополії»	Цінова диференціація споживачів продукції природних монополістів	Використання у державному регулюванні природних монополій системи франшизи	Світовий досвід розвитку природних монополій
автор							
Анюхіна І.О.		+	+	+			
Нікуліна О. В.	+		+				+
Сагір В. Г.		+	+		+		
Якубенко В. П.		+	+		+		
Дезик С. С.		+	+		+		
Чураков Я. А.	+	+	+	+			
Кривуцький В. В.	+	+	+			+	+
Масс М. С.	+	+	+		+		
Венгер В. В.	+	+	+		+		+

*сформовано на основі даних сайту автореферати і дисертації в Україні [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://disser.com.ua/api/search/?query=%EF%F0%E8%F0%EE%E4%ED%E0+%EC%EE%ED%EE%EF%EE%EB%B3%FF>

Визначення природної монополії, які наводяться різними авторами систематизовано в табл. 2. У ст. 1 Закону України "Про природні монополії" [9] природна монополія трактується як стан товарного ринку, за якого задоволення попиту на цьому ринку є більш ефективним за умови відсутності конкуренції внаслідок технологічних особливостей виробництва (у зв'язку з істотним зменшенням витрат виробництва на одиницю товару в міру збільшення обсягів виробництва), а товари (послуги), що їх виробляють суб'єкти природних монополій, не можуть бути замінені у споживанні іншими товарами (послугами), у зв'язку з чим попит на цьому товарному ринку менше залежить від зміни цін на ці товари (послуги), ніж попит на інші товари (послуги).

Таблиця 2 Підходи до трактування сутності поняття “природна монополія” *

Автор	Визначення
Венгер В. В.	природна монополія - це ринкова інфраструктура, що за існуючого рівня науково-технічного прогресу (НТП) надає специфічні послуги, використовуючи спеціальні технології і мережеву організацію виробництва та характеризується високою часткою постійних витрат, що обумовлює доцільність зосередження виробництва в одного виробника.
Кривуцький В. В.	природна монополія – це вид господарської діяльності, що при існуючому рівні НТП, цін ресурсів та попиту на продукцію характеризується істотним ефектом масштабу, але лише за умови законодавчого захисту від руйнівної конкуренції.
Масс М. С.	Запропоновано під природною монополією розуміти ринкову інфраструктуру, що надає специфічні послуги та характеризується високою часткою постійних витрат, наявність яких і обумовлює зосередження виробництва в одного виробника.
Чураков Я. А.	Під природною монополією необхідно розуміти окремих ринок, функціонування на якому одного виробника є економічно обґрунтованим, оскільки дозволяє досягти зниження рівня витрат, а відповідно і рівня цін на продукцію природної монополії.
Нікуліна О. В.	природна монополія - це сфера економічної діяльності, що характеризується унікальністю ресурсів, технологічним забезпеченням безпеки життєдіяльності, великими капітальними вкладеннями і їхньою малоефективністю, неможливістю виникнення конкуренції, наявністю економії на масштабі виробництва.

2 КЛАСИФІКАЦІЯ ПРИРОДНИХ МОНОПОЛІЙ

Розмежування монополій носить досить умовний характер, оскільки деякі фірми можуть належати одночасно до декількох видів монополій і у реальному житті чисті монополії майже не існують.

Якщо виробництво довільного обсягу продукції одній фірмі обходиться дешевше, ніж його виробництво двома або більше фірмами, то говорять, що галузь є природною монополією.

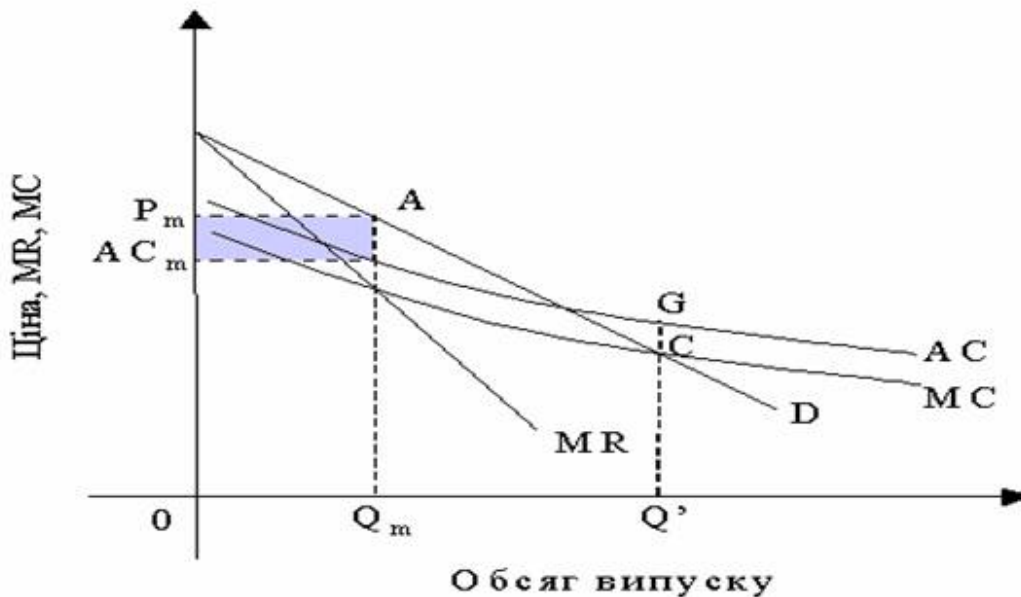

Рис. 3 Графік природної монополії [4]

Монопольній ціні (рис.3.) і обсягу випуску відповідає точка А, при цьому обсягу $MR=MC$. В точці А монополія отримує прибуток у розмірі $(P_m - AC_m) \cdot Q_m$. Якщо би дана галузь була конкурентною, точкою рівноваги була би точка С (оскільки в умовах конкуренції справедливою була би рівність $P=MC$). Але у даній ситуації ціна продажу є нижчою за середні витрати (AC), тобто фірма несла би збитки у розмірі GC за кожен одиницю товару. Монополія в даному випадку є природною, бо вона являє собою ринкову структуру, що зводить витрати до мінімального рівня.

За своїм соціально-економічним змістом і особливостями функціонування природна монополія незрівнянно більш складне явище, ніж інші види монополій. Більша частина її функціонування лежить за межами традиційної канви аналізу ринкової влади і монополії, а тому в економічній науці розглядається як один із випадків неспроможності ринку.

Важливо враховувати, що сфери діяльності природних монополій, визначені ст. 5 Закону України “Про природні монополії”, і товарні межі ринків не співпадають. У зв’язку з цим процес ідентифікації природних монополій має доповнюватись також їх класифікацією за критеріями, важливими для цілей регулювання. Таку класифікацію доцільно здійснювати за територіальними межами ринків, галузевою приналежністю, часовою прив’язкою, ступенем поєднання з іншими видами монополій та формами власності (таблиця 3).

Таблиця 3 Класифікація природних монополій в Україні

Критерії класифікації	Види природних монополій
За територіальними межами ринків	<ol style="list-style-type: none"> Монополії, що діють на загальнодержавному ринку (загальнодержавні природні монополії) Монополії, що діють на ринках, територіальні (географічні) межі яких охоплюють територію окремого регіону, у тому числі частини відповідного регіону; територію декількох регіонів, у тому числі частини декількох регіонів (локальні природні монополії)
За галузевою приналежністю	<ol style="list-style-type: none"> <u>У паливно-енергетичному комплексі:</u> Транспортування нафти, нафтопродуктів та інших речовин трубопроводами. <i>Транспортування природного і нафтового газу трубопроводами та його розподіл.</i> <i>Транспортування інших речовин трубопровідним транспортом.</i> <i>Передача та розподіл електричної енергії</i> <u>На транспорті:</u>

	<p><i>Користування залізничними коліями, диспетчерськими службами, вокзалами та іншими об'єктами інфраструктури, що забезпечують рух залізничного транспорту загального користування</i></p> <p>Управління повітряним рухом Спеціалізовані послуги транспортних терміналів, портів, аеропортів за переліком, що визначається Кабінетом Міністрів України</p> <p><u>3. У комунальному господарстві:</u> Централізоване водопостачання та водовідведення Централізоване постачання теплової електроенергії</p>
За часовою прив'язкою	<p>1. Закріплені.</p> <p>2. Незакріплені</p>
За ступенем поєднання з іншими видами монополій	<p>1. Чисті</p> <p>2. Змішані</p> <p>3. Квазіприродні</p>
За формами власності	<p>1. Загальнодержавні</p> <p>2. Муніципальні</p> <p>3. Приватні</p>

Вибір критеріїв класифікації зумовлений значенням класифікаційних параметрів для визначення товарних ринків взагалі і ринків природних монополій зокрема.

ВИСНОВКИ

В статті систематизовано підходи до трактування сутності поняття «природна монополія» українськими науковцями. В економічній літературі існують різні трактування сутності природних монополій. На наш погляд, найбільш вдалим визначенням, яке розкриває сутність поняття «природна монополія» є сфера економічної діяльності, що характеризується унікальністю ресурсів, технологічним забезпеченням безпеки життєдіяльності, великими капітальними вкладеннями і їхньою малоефективністю, неможливістю виникнення конкуренції, наявністю економії на масштабі виробництва.

Специфіку кожного виду природної монополії з урахуванням визначених критеріїв відповідної природної монополії доцільно враховувати в процесі здійснення заходів державного регулювання конкретного суб'єкта природної монополії.

Перспективами подальших досліджень є аналіз світового досвіду державного регулювання природних монополій та адаптація світового досвіду до України.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. - М., 1992.
2. Венгер В.В. Організаційно-економічний механізм регулювання цін у природних монополіях : Автореферат дис... канд. екон. наук: 08.02.03 / НАН України; Об'єднаний ін-т економіки. — К., 2005. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://disser.com.ua/contents/33923.html>
3. Віскузі, В. Кіп Економічна теорія регулювання та антимонопольна політика: Пер. з англ. – К.: Вид-во "Основи", 2004. – 1047 с.
4. Галазюк Н. М. Теоретичні аспекти регулювання природних монополій// Науковий вісник НЛТУ України. – 2010. – Вип. 20.8 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/chem_biol/nvntu/20_8/265mm_20_8.pdf
5. Кривуцький В.В. Державне регулювання діяльності природних монополій: Автореферат Дис... канд. екон. наук: 08.02.03 / Національний ун-т "Львівська політехніка". — Л., 2005. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://disser.com.ua/contents/33923.html>
6. Кривуцький В.В. Ефективні форми власності на природні монополії / В.В. Кривуцький // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". – Сер.: Логістика. – Львів, 2005. – № 526. – С. 80-84.
7. Макконел К., Брю С. Экономикс. Принципы, проблемы, политика. -11 изд. - К., 1992.
8. Масс М.С. Державне управління регіональною газотранспортною системою як природною монополією: Автореферат дис... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02 / Донецький держ. ун-т управління. — Донецьк, 2006. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://disser.com.ua/contents/33923.html>
9. Про природні монополії: Закон України від 20.04.2000 №1682-III [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>

Одержано 09.07.2012р.

Штулер Ганна Гордіївна, ст. викладач кафедри обліку і аудиту Ужгородського національного університету, тел. (050)262-54-58, e-mail:shkirka2002@ukr.net

Климко Тетяна Юріївна, к.е.н, доц. кафедри обліку і аудиту Закарпатського державного університету, тел. (050)986-93-99, e-mail: tatjana.klimko@yandex.ru

Макарович Вікторія Костянтинівна, ст. викл. кафедри обліку і аудиту Закарпатського державного університету, тел. (050)519-94-89, e-mail: viktoria.zts@gmail.com